

Психолого-педагогічне виховання дітей молодшого шкільного віку

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди
(м. Переяслав-Хмельницький)

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з найбільш актуальних проблем на сьогодні для психологів, педагогів та батьків є збільшення агресивності сучасної молоді. Така асоціальна спрямованість пов'язана передусім із загальною соціальною напругою, психологічною невідповідністю всього суспільства. Спостерігаємо перехід до ринкових відносин, які за своєю структурою ведуть до індивідуалізації кожного члена суспільства і, водночас, до відгородженості один від одного, наслідком чого виступає зростання кризи всієї соціальної системи. Злість, жорстокість, безсердечність нашого переломного часу можна зрозуміти, але не можна з цим змиритися чи виправдати.

Отже, агресивна поведінка дітей хвилює кожного. Поряд із тим, що в підлітковому віці на такі прояви дивляться вже як на норму, то в молодших школярів вона набуває для педагогів і батьків майже патологічного характеру. Чи можна вважати грубість і агресію молодшого школяра нормальною реакцією? Якщо так, чи необхідно запроваджувати корекційні заходи? Які саме?

Кожну реакцію людини слід розглядати не лише з різних боків, а й простежити, на чому вона ґрунтується. Агресія не завжди є неслухняністю. На думку багатьох сучасних психологів (Л. Виготський, Л. Данилова, С. Зінченко, Я. Коломінський, О. Бовть, В. Поліщук, Л. Сапожнікова, М. Завражин, Л. Кузнецова), період молодшого шкільного віку дуже важливий щодо закріплення основних тенденцій поведінки, зокрема й агресивних [1; 4]. Зауважимо, що при постійному повторенні цієї моделі поведінки в особистості дитини вона може перерости в стійкий стереотип. Тому шкільні психологи разом із педагогами й батьками не мають права відвертатися від проблеми агресивності та вішати ярлик "невиправної дитини", "важкої дитини".

Знання механізмів формування агресивних дій у дітей молодшого шкільного віку дає можливість описати способи педагогічного та психологічного впливу на дитину. Феномен агресивності доволі складний, але дуже емоційно виразний. Агресивність у цілому не збігається з очікуваннями чи нормами суспільства. Водночас неможливо чітко визначити, які моральні норми є критерієм здорової особистості. Виникає розбіжність виховних тенденцій сім'ї й школи. Батьки можуть наголошувати, що настирливість, жорстокість є засобами, щоб стати щасливою, незалежною людиною, нехтуючи поняттями "суспільне", "спільне". Для вчителів часом зовнішня поведінка стає вирішальною для оцінки всієї особистості, зокрема й розумових якостей. Так, і сама дитина страждає від власного стану, агресивність немовби інтегрується в руйнівну силу, порушуючи відносини з близькими людьми [2; 3]. Отже, ми бачимо неоднозначність окресленої проблеми.

Мета дослідження – вивчення факторів виникнення агресивного типу поведінки для того, щоб у подальшому нейтралізувати їх, перевести в раціональне русло.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними ознаками агресивності є:

- упертість, прагнення заперечувати, відмовлятися;
- забіякуватість, дратівливість;
- напади гніву, вибухи злості, обурення;
- намагання образити, принизити;
- владність, наполягання на своєму;
- егоцентризм, невміння зрозуміти інтереси іншого;
- самовпевненість;
- завищена самооцінка.

Такі ознаки є нормальними проявами під час кризових періодів у розвитку дитини. Молодший шкільний вік саме і починається з кризи 7 років. Власне, ця криза є кризою *саморегуляції*. Семирічна дитина не може стримувати свої почуття, не вміє керувати ними. Утративши одні форми поведінки, вона ще не оволоділа іншими. Тому й виникають труднощі у вихованні, дитина може замикатися в собі (симптом "гіркої цукерки") і часто стає некерованою. В основі агресивних тенденцій лежить узагальнення переживань. У дитини виникає нове для неї внутрішнє життя, безпосередньо не пов'язане з навколишнім. Як наслідок, змінюється структура її поведінки, формується смислова орієнтуваль-

на основа вчинку, що, за словами Д. Ельконіна, є переходом у новий вік. Таким чином, агресивність є нормою і необхідним моментом для набуття нового змісту “Я”. Але за змістом вона може включати не лише ситуативні прояви кризи, а й мати глибинне коріння.

Найчастіше агресивність виникає під впливом виховання й психології того мікросоціального колективу, котрий оточує людину. О. Бовть підкреслює, що агресивні діти часто стикаються з проявами неповаги до себе в сім'ї, брутальністю, тобто діти зі складною долею, педагогічно занедбані, нерідко з фізичною та розумовою відсталістю. Батьки іноді несвідомо принижують гідність дитини. У межах виховних профілактичних заходів вони постійно вказують на невдачі дитини в навчанні та наполягають, щоб дитина добре вчилася, навіть коли це не відповідає її можливостям. У молодшому шкільному віці учні емоційно вразливі. У них розвивається почуття власної гідності, зовнішнім вираженням якого є гнівне реагування на всіляке приниження їх особистості. Діти стають роздратованими, їм не дозволяють розслабитися (гуляти, дивитися телевизор, грати в цікаві ігри тощо). Система штрафних санкцій, що вводиться деколи батьками, розглядається дитиною як знущання над нею. Як правило, ці явища спостерігаються при авторитарному стилі виховання. Батьки висувають суворі вимоги, що охоплюють усі сфери життя дітей. Їхні судження безапеляційні, вони повсякчас безцеремонно втручаються в усі дитячі справи, що обурює останніх і переростає у вираження агресії.

З іншого боку, батьки надмірно можуть опікати дитину, відкидаючи всіляку ініціативність та обмежуючи самостійність. У цьому разі агресія виступає у вигляді протесту – бунту з метою збереження свого психологічного простору та права на спробу самому приймати рішення. У сім'ї причиною агресивної поведінки іноді стає прояв суперництва між дітьми в родині, щоб добитися переваги над братами чи сестрами. У будь-якому випадку батьки відіграють велику роль у формуванні характеру дитини як відносно стійких характеристик особистості, де агресивність:

- наслідується дітьми шляхом копіювання поведінки дорослих;
- фізіологічно природно обумовлена стійка реакція в результаті розумової відсталості, типів акцентуації характеру тощо;
- як засіб самоствердження за рахунок інших;
- як реакція на обмеження психологічного простору (самостійності, ініціативності) дитини.

Таким чином, часто батьки самі впливають на формування агресивної поведінки дітей власним прикладом, іноді не усвідомлюючи цього. Тому психокорекційна робота проводиться не лише з дітьми, а й з батьками. І тут перед психологом стають головними такі **завдання**:

- 1) зміна установки батьків щодо дитини;
- 2) формування вміння розуміти емоційний стан дитини; навчання ауторелаксації в боротьбі з власною агресивністю (якщо причина в цьому);
- 3) проаналізувати дитячі згадування батьків або свою поведінку в дорослому житті. Визначити її причини, показати механізми виникнення агресивної поведінки;
- 4) з'ясування ставлення батьків до дитини. Прийняття відповідальності на себе за життя дитини (якщо цього потребують обставини).

Молодший шкільний вік – це період зародження соціального “Я” дитини. Тепер вона починає усвідомлювати своє місце у світі суспільних відносин, що докорінно змінює її самосвідомість. Розходження між претензіями (потребами) і можливостями їх задовольнити, прагненням отримати вищу оцінку своїх особистісних якостей і реальними взаєминами з людьми проявляються як грубість, запальність, забіякуватість. Потреба, що визначає “зсередини” поведінку людини, забезпечує так званий енергетичний потенціал опору. Часто діти не усвідомлюють усієї палітри потреб, що стоять за її опором дорослим. Іноді важко встановити, яка саме прихована, замаскована, неясна потреба спричинила неадекватну агресивну реакцію. Причиною агресивності може стати відреагування комплексу неповноцінності, розвиток почуття невпевненості в собі, намагання довести іншим свою вищість. Причому чим більшу потребу відчуватиме школяр у здобутті вищого статусу в референтній групі, тим енергійніше він відстоюватиме своє право на незалежність смаків. Але недосконалість розвинення емоційно-вольової сфери в молодшого школяра та обмеженість минулого досвіду породжує асоціальність.

Нова соціальна ситуація розвитку дітей 7 років пов'язана із навчальною діяльністю в школі. Вона вимагає від дитини дисципліни, проявів довірливої уваги, спілкування з однолітками, учителем, – усе це потребує певних комунікативних навичок, розвиненості пізнавальних процесів, вольової зосередженості. Обов'язки й правила для дитини лягають тягарем, що часто призводить до психічного напруження, соціальної дезадаптації. Невміння раціонально використовувати вже обмежений

вільний час, дотримуватися режиму дня, знімати адекватними способами напруження веде до емоційного вибуху, що супроводжується ознаками агресивності.

Слід зазначити, що діти протягом свого життя довгий час перебувають у ситуації на різних позиціях (рівнях) відносно дорослих. Це дозволяє останнім перевищувати свою владність над дитиною (позиція “зверху”), вдаватися до жорсткого тиску (наказ, команда, висміювання). Гостра агресивна реакція виступає як захисний механізм, як засіб зберегти свою особистісну цілісність.

Серед описаних причин агресивної поведінки молодшого школяра є, на перший погляд, зовсім протилежний за змістом емоційний стан, тривожність. Шкільна тривожність найбільш гнітюча і, виникаючи, вже на перших етапах навчання не дає дитині вільно сприймати інформацію й успішно навчатися. Від того вона постійно почуває себе некомпетентною і навіть неповноцінною, що веде до особистісної девальвації. Невдоволеність таким станом і статусом породжує злість на себе, а як наслідок – агресивність.

Таким чином, для психолога першим і необхідним етапом у роботі з агресивною дитиною є розуміння психологічного смислу та її психодинаміки. Встановлення причинних зв'язків допомагає психологу спрямувати спеціальну рефлексивну увагу від наявного емоційного розладу (ознак агресивності) до його джерела, хоча природа цього джерела іноді залишається прихованою. Основним шляхом контролю свого стану для дитини має стати наділення новим досвідом, який у подальшому дасть змогу їй власноруч, вольовими зусиллями долати джерело агресивності. На цьому принципі й будуватиметься корекційна програма. Отже, і завданнями такої роботи є:

- 1) зниження емоційного напруження;
- 2) формування моральних уявлень про адекватну поведінку;
- 3) тренування психомоторних функцій дитини;
- 4) розвиток здібності розуміти емоційний стан іншої людини і вміння адекватно виразити свій;
- 5) корекція поведінки за допомогою ролевих ігор;
- 6) навчання ауторелаксації.

На наш погляд, корекційна робота з агресивними дітьми повинна включати описані нижче форми й методи.

Використання *етюдів*, особливо на розпізнавання й тренування зображення різних емоційних станів людей: суму, гніву, почуття провини, радості тощо. Невербальні завдання, що передбачають використання міміки та пантоміміки.

Методи релаксації, аутогенного тренування для зняття м'язового напруження, яким супроводжується агресія (за Джекобсоном, Шульцом, адаптовані варіанти для дітей). Навчання *ауторелаксації*. Кожне корекційне заняття має розпочинатися саме з розслаблення, зняття негативних психічних бар'єрів.

Методики й техніки *самонавіювання* (наприклад, щодня три рази на день повторювати одні й ті ж висловлювання 20–25 разів: “Я спокійний. Мені добре. У мене гарний настрій...”).

Рольове програвання ситуацій, де заздалегідь можуть проявлятися агресивні тенденції, їх аналіз і відтворення правильної моделі поведінки.

Формування моральних уявлень про те, як слід поводитися в суспільстві, які дії слід контролювати. Досягнення окресленої мети відбувається через проведення індивідуальних і групових *бесід, аналіз ситуативних малюнків, лекцій, постановок, аналіз мультфільму, фільму, казки, оповідання*.

Включення агресивної дії в контекст гри і надання їй нового соціально схваленого, емоційно наповненого смислу. Наприклад, агресивній дитині дати роль героя, у якого проявляються агресивні дії (розбійник). Тут у межах гри дитина відредагує свої негативні реакції, може побачити себе з боку під час аналізу цієї гри.

Образотворча діяльність, а саме *малювання*. Особливо важливо для тих дітей, які не можуть виразити свої конфлікти вербально. Це засіб розрядити напруження в соціально прийнятній манері. Водночас психолог діагностує ступінь агресивності, суміжну ситуацію прояву агресії та ефективність корекції.

Музикотерапія – спокійна, лірично-романтична музика допомагає розслабитися, нормалізувати емоційний стан дитини. Подібний вплив має і кольорова музикотерапія.

Проведення комплексу *тренінгів* на взаємне розуміння, що дозволяють пізнати, прийняти себе й інших, сформувані правильні уявлення один про одного (вправи “Унісон”, “Яка рука гарячіше?”, “Спільна мова”, “Якщо птах, то який?”, “Малюнок Я” тощо).

Таким чином, у корекційній роботі можна розрізнити такі форми: симптоматична корекція, спрямована на симптоми відхилень у розвитку, та корекція, спрямована на джерела й причини

агресивності. Психолог має працювати як і з дитиною (індивідуальна та групова форма корекції), так і з батьками й учителями, про що ми вже згадували. Щоб отримати ефективні результати, далі ми надамо декілька порад.

Висновки. У спілкуванні з агресивними дітьми треба виявляти чималу стриманість, терпіння, пам'ятаючи, що малі забіяки, тероризуючи інших, самі страждають від власної впертості, гнівливості. Порушення душевної рівноваги не минають, навіть якщо дитині вдається когось скривдити. Їм потрібно дати зрозуміти, що дорослий – їхній союзник у розв'язанні внутрішніх проблем. Агресивні діти повинні переконатися, що їх люблять, а окремі вчинки псують враження про них. Тактовно й послідовно навчайте дитину самоконтролю, внутрішній зібраності й витриманості.

Перенести активність агресивної дитини в конструктивне русло допоможе вивчення її зацікавленості й схильностей. Поступове ускладнення завдань, що вимагають рішучості, сміливості, енергійності реакції, дозволить відволікти дитину від дріб'язкового "з'ясування стосунків" на організацію спільної діяльності, успіх якої залежить від уміння співпрацювати з іншими. Створення умов для засвоєння адекватних способів реагування на ситуацію дозволять у майбутньому дитині ефективно реалізувати себе.

Література

1. Бовть О. Організація корекційної роботи з агресивними дітьми // Почат. шк.– 1997.– № 7.– С. 25–32.
2. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция.– Минск, 1996.
3. Цап Н. М. Агресивність дитини: за і проти // Практ. психологія та соціальна робота.– 1999.– № 6.– С. 12–13; № 7.– С. 22–23.
4. Методы эффективной психокоррекции: Хрестоматия / Сост. К. В. Сельченко.– Минск, 1999.

Анотації

У статті розглянуто питання психолого-педагогічного виховання дітей молодшого шкільного віку, наведені приклади основних ознак агресивності дитини, висвітлено підхід і виховання таких дітей, ставлення батьків до виховання.

Ключові слова: *молодий шкільний вік, агресивність, упертість, неврівноваженість, психологи, педагоги.*

В статті рассмотрен вопрос психолого-педагогического воспитания детей младшего школьного возраста, приведенные примеры основных признаков агрессивности ребенка, освещены вопросы подхода и воспитания таких детей, отношения родителей к воспитанию.

Ключевые слова: *младший школьный возраст, агрессивность, упрямство, неуравновешенность, психологи, педагоги.*

The young school age children's psychological and pedagogical is analysed, the examples of the main children's aggressive behaviour expressions are given in the article. The methods and approaches to this kind of children education, parents attitude to processes are researched too.

Key words: *junior school age, aggressiveness, obstinacy, mental instability, psychologists, teachers.*